

ДВОЩИТКОВІ ПРЯМОКУТНІ НАКЛАДКИ В СКАРБАХ ПОДНІПРОВ'Я VII СТ.

Статтю присвячено двощитковим прямокутним накладкам поясів, їх типології, території поширення та питанням хронології, а також поясним гарнітурам «геральдичного» стилю, до яких вони входили.

К л ю ч о в і с л о в а: поясні деталі, «геральдичний» стиль, VII ст., слов'яни.

Серед поясних накладок «геральдичного» стилю, представлених у слов'янських старожитностях, найпоширенішими є вироби з підпрямокутними ширшим верхнім та вужчим нижнім щитками (скорочено двощиткові прямокутні накладки; рис. 1). Вони належать до **типу (А) II-2** за запропонованою нами класифікацією (Скиба 2014). За класифікацією І.О. Гавритухіна, вони відповідають *типу 3 цільних двочастинних накладок* (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24–25, рис. 35, 1–3, 7–9, 22–24). Для накладок цього типу характерне акцентування нижнього краю добре вираженим валиком.

Усі знахідки накладок типу II-2 представлені литими виробами, що кріпилися за допомогою шпеньок, зазвичай трьох, розміщених на одній лінії. Абсолютна більшість речей була виготовлена зі срібла. Виняток становлять вироби зі скарбу Суджа-Замостя, відлиті зі сплаву на основі міді (Родинкова, Егорьков 2012, с. 71–72).

Накладки цього типу містились у скарбах із Мартинівки, Хацьок, Трубчевська, Гапонового, Суджі (два скарби) та Колоскового (Бобринській 1901; Rekar'skaĵa, Kidd 1994; Корзухіна 1996; Приходнюк, Падин, Тихонов 1996; Гавритухин, Обломский 1996; Родинкова, Егорьков 2012) (рис. 2). Усі перелічені комплекси належать до дніпровських скарбів I групи, за О.О. Щегловою (Щеглова 1990).

За технікою декору накладки цього типу поділяються на оздоблені прорізними візерунками (Мартинівський, Хацьківський, Трубчевський (2 комплекти), Гапонівський, Суджанський, Суджа-Замостя, Колосковський скарби) (рис. 1, 1–12), орнаментами із зерні (Хацьківський скарб, 3 екз.) (рис. 1, 16) та декоровані лише рельєфними валиками (Мартинівський скарб, 1 екз.) (рис. 1, 13, 14). В оздобленні прорізних бляшок використовувались

композиції із 3-, U-подібних елементів, фігур у вигляді коми, а також рівноконечні хрести та ромби, що доповнювались маленькими круглими отворами. Особливості декору нами використано для виділення варіантів накладок цього типу.

3-поміж накладок, оздоблених фігурними прорізами, виокремлюється усталена композиція, яка складається з хреста у поєднанні з прорізами у вигляді прямого кута, що повторюють його контур, та чотирма маленькими круглими отворами по кутах, на верхньому щитку, а також пташкоподібного вирізу з двома круглими крапками на нижньому (рис. 1, 1–4). У такий спосіб були декоровані бляшки, що входили до складу поясних гарнітурів з Гапонівського (Гавритухин, Обломский 1996, с. 204, рис. 29, 10–15), Колосковського (Корзухіна 1996, с. 419, табл. 100, 3) та Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 91, рис. 14) скарбів (**варіант 1** — Гапоново-Трубчевськ). В останньому містились два комплекти з восьми та п'яти екземплярів таких накладок. Слід зауважити усталеність цього варіанту накладок, що виявляється як в ідентичності елементів декору, так і у пропорціях предметів.

До **варіанта 1А** належать накладки з Єлизавет-Михайлівки у Пооччі (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24–25, рис. 35, 3), яка відрізняється від решти відсутністю валика вздовж нижнього краю, а також тим, що композиція декоративних прорізів на нижньому щитку є перевернутою (рис. 1, 5).

До **варіанта 2** належить подібна за оздобленням до попередніх накладка, що походить з Хацьківського скарбу (Бобринській 1901, с. 147, табл. XIV, 8; Корзухіна 1996, с. 372, табл. 21, 13). На відміну від перелічених вище, вона на верхньому щитку має хрест з короткими раменами без кутових вирізів, а знизу трикутну й обабіч два прорізи неправильної форми (рис. 1, 7).

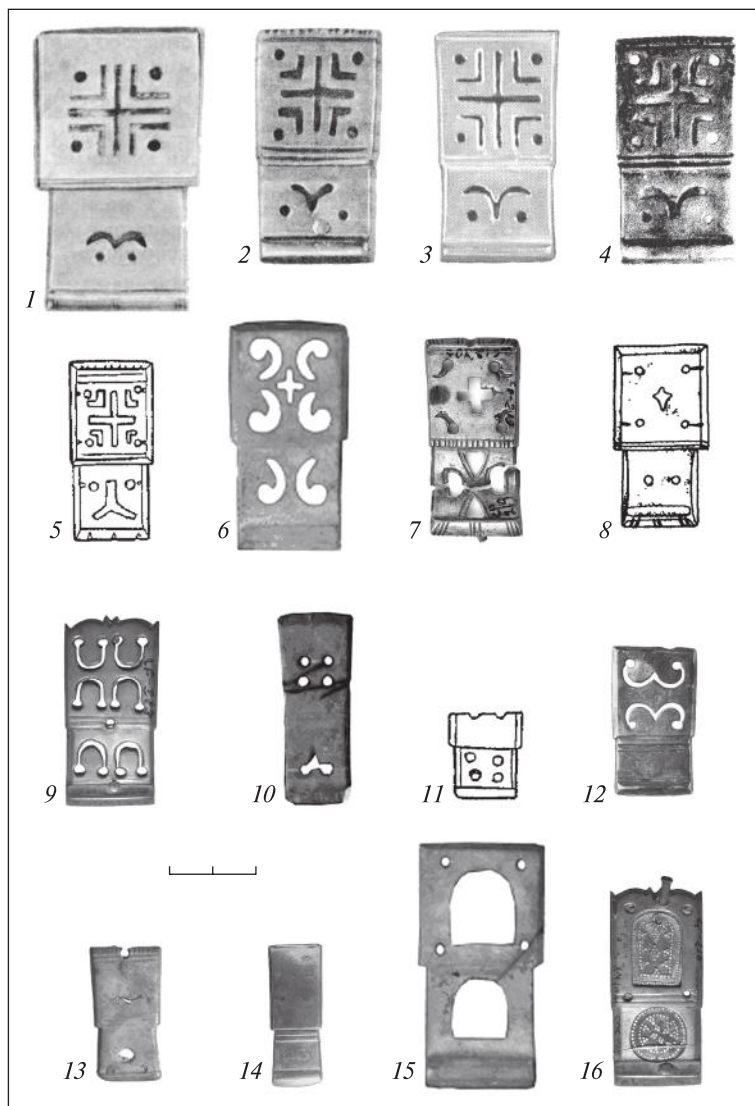

Рис. 1. Накладки типу II-2: 1–2 — Трубчевськ; 3 — Гапоново; 4 — Колосково; 5 — Єлизавет-Михайлівка; 6, 10, 15 — Гайдари; 7, 9, 16 — Хацьки; 8 — Суджа; 11 — Суук-Су; 12, 14 — Мартинівка; 13 — Суджа-Замостя

Варіант 3 представлений двома поясними деталями з Суджанського скарбу (Корзухина 1996, с. 404, табл. 70, 1–2). Для них характерні чотири маленькі круглі отвори по кутах верхнього щитка, в центрі якого розміщений невеликий ромбічний проріз, нижній щиток оздоблений двома маленькими круглими отворами (рис. 1, 8).

До **варіанта 4** належать три бляшки з поховання в с. Гайдари (Аксёнов 2012, с. 33–37, рис. 1, 14). Ці накладки відзначаються порівняно невеликою верхньою частиною та сильно видовженим нижнім щитком. Верхній щиток оздоблено чотирма, розміщеними близько один біля одного, невеликими круглими прорізами, нижній — з'єднаними між собою, округлими та підтрикутним вирізом (рис. 1, 10).

Варіант 5 представлений двома двочастинними накладками, що також походять з Гайдарівського комплексу (Аксёнов 2012, с. 33–37, рис. 1, 3). Верхні їх щитки по кутах декоровані прорізами у вигляді коми, «хвостики» яких направлені до центру, де знаходиться маленький прорізний хрест, два комоподібних отвори присутні також на нижніх щитках (рис. 1, 6).

Варіант 6 представлений двома накладками з Хацьківського скарбу (Бобринській 1901, с. 147, табл. XIV, 7; Корзухина 1996, с. 372, табл. 21, 14–15). Їх особливістю є хвилясте із зубцями по краях та в центрі оздоблення верхнього краю. Верхня частина предметів оздоблена чотирма, розміщеними по дві зверху і знизу, підковоподібними прорізами з круглими розширеннями на кінцях, нижній щиток має два таких отвори, розвернуті кінцями до низу (рис. 1, 9).

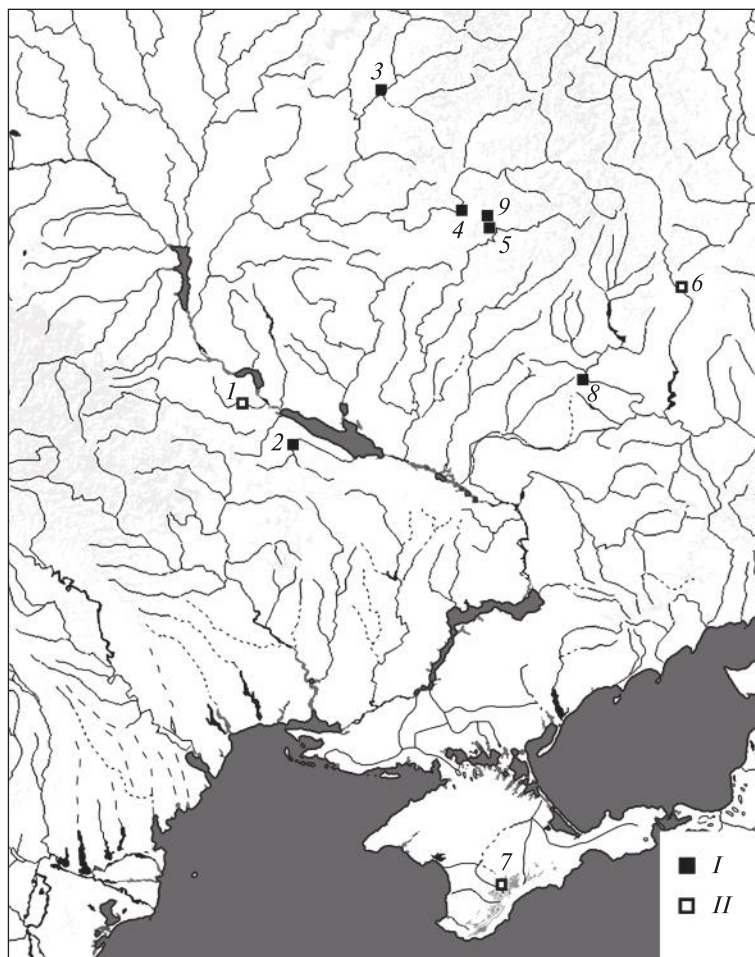

Рис. 2. Поширення двошиткових прямокутних накладок (тип II-2). I — комплекти накладок; II — поодинокі екземпляри. 1 — Мартинівка; 2 — Хацьки; 3 — Трубчевськ; 4 — Гапоново; 5 — Суджа; 6 — Колосково; 7 — Суук-Су; 8 — Гайдари; 9 — Суджа-Замостя

Варіант 7 представлений бляшкою з Мартинівського скарбу (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 37, 1), верхній щиток якої, оздоблений двома горизонтальними, розвернутими кінцями від центру 3-подібними отворами з круглими розширеннями на кінцях. Нижній щиток декору не має (рис. 1, 12).

Варіант 8 — накладка з поховання в с. Гайдари (Аксёнов 2012, с. 33—37, рис. 1, 4), обидва щитки якої мають по великому аркоподібному прорізу, декор верхньої частини, окрім того, доповнюється маленькими круглими отворами по кутах (рис. 1, 15).

До **варіанта 9** належать накладки з недекорованою поверхнею. Вони представлені предметами з Мартинівського скарбу (Pekarskaja, Kidd 1994, Taf. 37, 2) та скарбу Суджа-Замостя. Вирізняються поверхнею без прорізного декору (рис. 1, 13—14).

Варіант 10 включає три накладки з Хацьківського скарбу (Бобринській 1901, с. 147, табл. XIV, 5—6; Корзухина 1996, с. 372, табл. 21,

10—12) (рис. 1, 16). Верхній край у них має таке ж хвилясто-зубчасте оформлення, як і у предметів шостого варіанту. Унікальним для слов'янських поясних гарнітурів є орнамент, виконаний із золотої зерні, яким прикрашені верхня і нижня частини накладок. Верхній щиток має великий аркоподібний проріз, в який вставлена платівка із золотою зерню. Орнаментальна композиція повторює форму арки, уздовж внутрішнього периметру якої із зерні викладено невеликі трикутники, всередині один над одним вміщено два ромбики. Нижній має щиток вставлену платівку, декоровану колом із зерні, вздовж якого так само викладено трикутники, вершиною спрямовані до центру, де містяться ромби.

Таким чином, двошиткові прямокутні накладки, що походять зі скарбів та комплексу Гайдари, представлені 10 варіантами. Виділені варіанти демонструють певні закономірності щодо географії їхнього поширення. Так, знахідки накладок варіанта I (Гапоново-

Трубчевськ) пов'язані з північним сходом Дніпровського Лівобережжя (рис. 2). Дуже подібна до цього ж варіанту накладка походить з Єлизавет-Михайлівки у Пооччі. Двощиткові прямокутні накладки шостого і сьомого варіантів, для яких характерні схожі мотиви декору (у вигляді парних підково- та З-подібних прорізів з округлими розширеннями на кінцях) зосереджені у Пороссі (Мартинівка, Хацьки).

Слід зауважити, що прямокутні двочастинні накладки за межами ареалу слов'янських культур VI—VII ст. представлені лише поодинокими знахідками (Єлизавет-Михайлівка, Суук-Су) (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24, рис. 35, 3, 7). Що дає підстави вважати цей тип поясного оздоблення специфічно слов'янським. Так само, серед елементів декору, притаманних поясним деталям «геральдичного» стилю, є унікальною прорізна композиція у вигляді складного хреста, характерна для найпоширенішого варіанту накладок (варіант 1).

У Придніпров'ї та в басейні Сіверсько-Дінця практично усі їх знахідки пов'язані з дніпровськими лісостеповими скарбами. Виняток становлять лише два комплекти накладок, що, ймовірно, походять з поховання (вочевидь, інгумаційного) у с. Гайдари Харківської обл. (Аксёнов 2012). Відтак, найімовірніше, цей тип накладок і з'являється саме на території Придніпров'я, презентуючи собою внесок слов'ян у розвиток традиції поясних гарнітурів «геральдичного» стилю. На думку І.О. Гавритухіна, осередком поширення та, імовірно, виготовлення двощиткових прямокутних накладок із прорізами (варіант 3б, за класифікацією дослідника) був правий берег Середнього Дніпра, а також р. Цна (Пооччя), де відомі вироби зі своєрідними рисами (Єлизавет-Михайлівка), що, мабуть, з'являються під впливом дніпровських аналогів (Гавритухин, Обломский 1996, с. 24—25).

Можна припустити, що на певному етапі з'являється низка центрів, де виготовлялись накладки типу П-2, але при цьому деякі їх варіанти вироблялись і набували поширення лише в межах певних регіонів, як, наприклад, бляшки варіанта 1. Найбільшою строкатістю вирізняються вироби з Поросся (Мартинівка, Хацьки), представлені не менше як п'ятьма варіантами (рис. 1, 7, 9, 12, 14, 16). Серед них слід виділити варіант 9 — єдиний відомий як на правому, так і на лівому берегах Дніпра (рис. 1, 13—14). Це свідчить на користь саме середньодніпровського типу накладок.

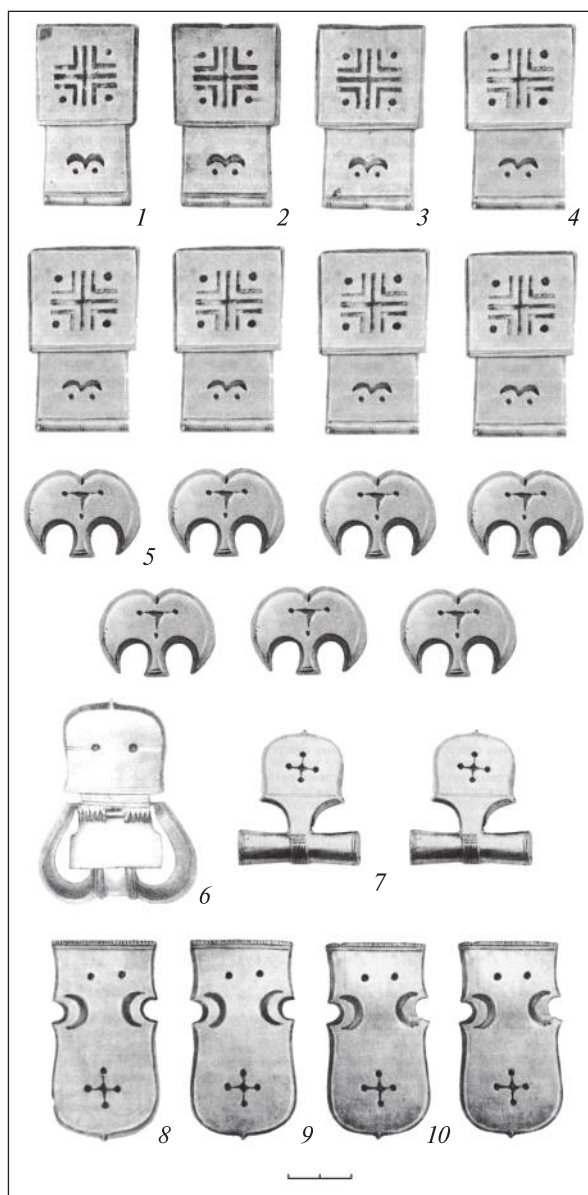

Рис. 3. Перший поясний гарнітур із прямокутними двочастинними накладками з Трубчевського скарбу (комплектність за І.О. Гавритухіним)

У комплексах двощиткові прямокутні накладки, зазвичай, представлені комплектами однакових виробів, що містять від двох до восьми екземплярів. На сьогодні відомі комплекти утворені накладками 1, 3—6, 9 та 10 варіантів. При тому, серії знахідок складають лише накладки варіантів 1 та 9 (рис. 1, 1—4, 13, 14).

Два комплекти поясних деталей цього типу з Трубчевського скарбу налічували відповідно вісім і п'ять накладок (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 79—102) (рис. 3, 1—4; 4, 1—4), у Гапонівському скарбі містився комплект із шести екземплярів (Гавритухин, Обломский 1996, с. 14—16) (рис. 5, 1—6), не менше чотирьох однакових накладок походить з Суждан-

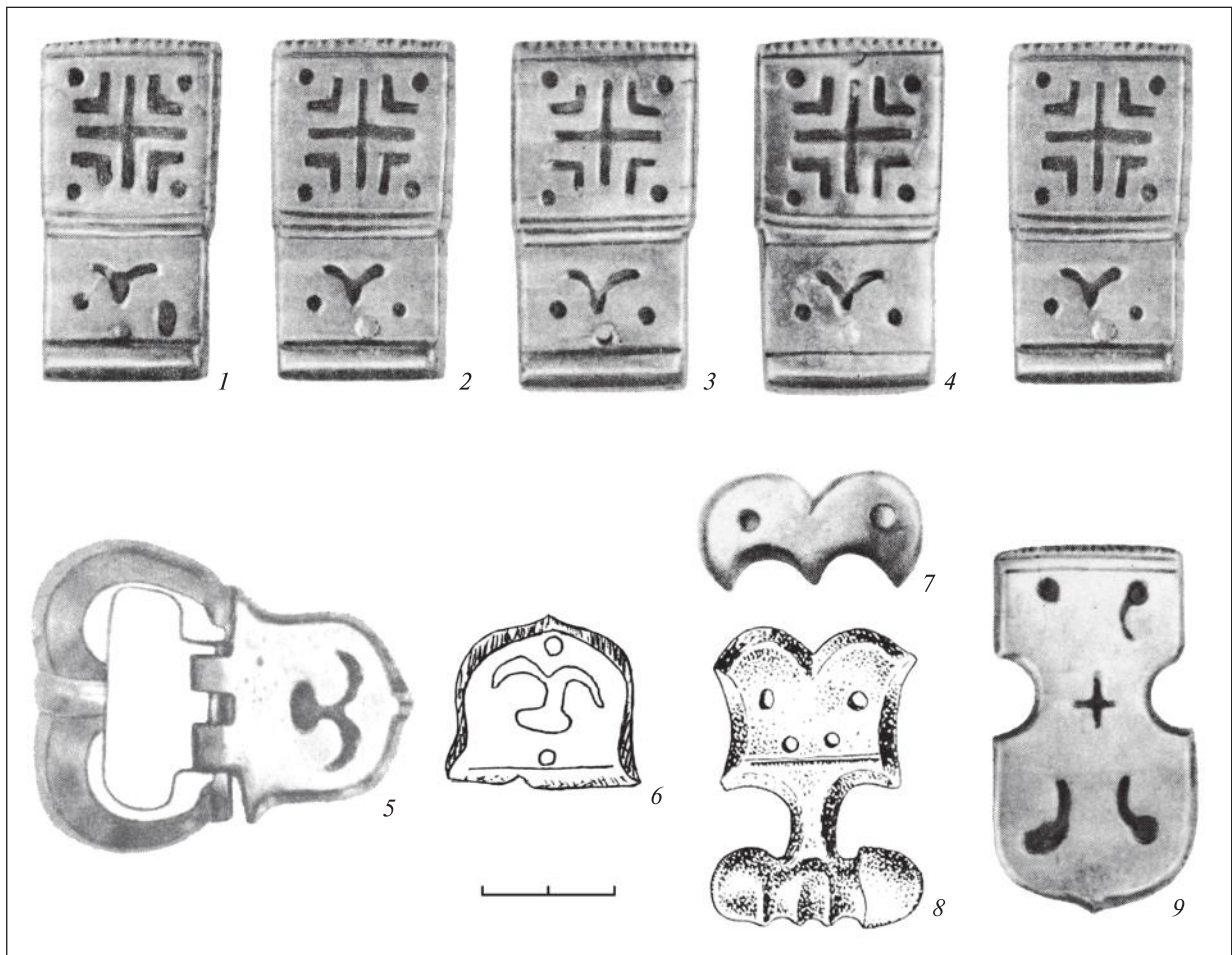

Рис. 4. Другий поясний гарнітур із прямокутними двочастинними накладками з Трубчевського скарбу (комплектність за І.О. Гавритухіним)

ського скарбу (Корзухина 1996, с. 403—405; Кашкин, Родинкова 2010, с. 83) (рис. 1, 8). До складу Хацьківського скарбу входило шість двоштиткових прямокутних накладок, представлених одиничним виробом та двома комплектами з двох та трьох екземплярів (Бобринській 1901, с. 147, табл. XIV; Корзухина 1996, с. 372—373) (рис. 6, 1—3, 5—7). Обидва ці комплекти є близькими за розмірами та мають спільні мотиви в оздобленні, що свідчить про їх найімовірну належність до одного гарнітуру. В комплексі з Гайдарів містилось два комплекти з двох та трьох накладок типу П-2 (Аксёнов 2012, с. 32—36) (рис. 1, 6, 10).

Цікавою особливістю виробів, що склали комплекти, часто є незначні відмінності, пов'язані з формою та розмірами. Прикладом цього можуть слугувати комплекти накладок з Трубчевського та Гапонівського скарбів. Так, довжина бляшок комплекту з восьми екземплярів з Трубчевська коливалася від 65 до 67,5 мм, ширина — від 33 до 34 мм, різниця за довжиною накладок з іншого комплекту (з п'яти ек-

земплярів) з цього ж скарбу становила від 52,5 до 56 мм, а за шириною — від 23 до 28 мм (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, табл. 4780/38—4780/60). Це вказує на те, що під час виготовлення речей майстер, вочевидь для пришвидшення процесу, користувався відразу кількома формочками, виготовленими за різними, хоч і однотипними моделями (матрицями).

Розміри двоштиткових прямокутних накладок (довжина від 31 до 67 мм, ширина від 13 до 34 мм) не залишають сумнівів у їх використанні як оздоб основного рем'я. У низці комплексів (Хацьківський, Трубчевський скарби, Гайдари) вони поєднувались із комплектами поясних наконечників, приблизно рівними їм за шириною. Це дозволяє припустити, що накладки цього типу одночасно слугували для кріплення до поясу додаткових рем'я, що завершувались наконечниками. Кількість накладок у комплектах вказує на те, що у складі гарнітурів, до яких вони входили, вони численно переважали серед решти оздоб пояса, являючи собою домінуючий для цієї групи поясів тип

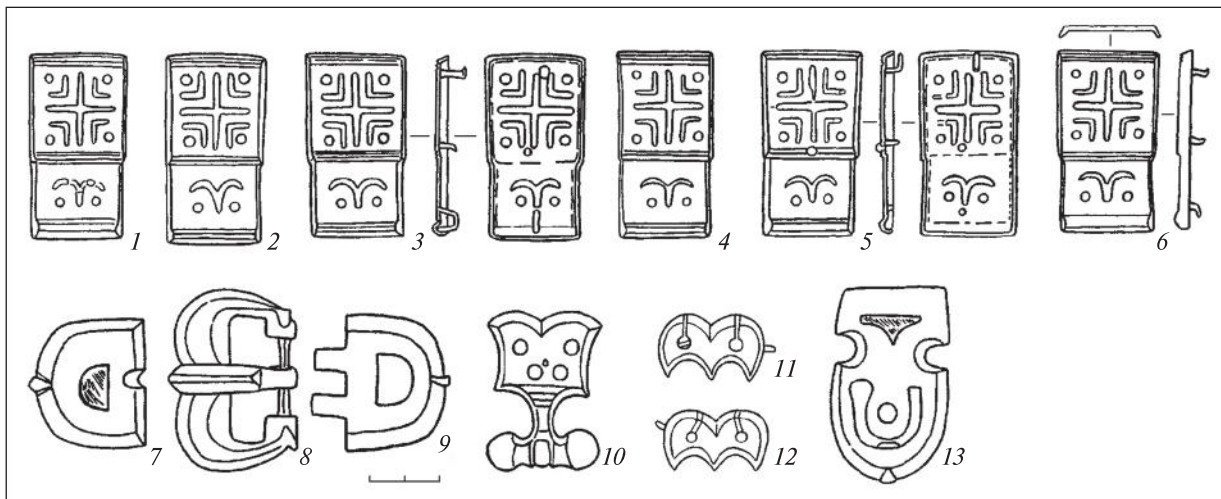

Рис. 5. Поясний гарнітур із двочастинними прямокутними накладками з Гапонівського скарбу (комплектність за І.О. Гавритухінім)

деталей (Скиба 2014). На сьогодні, включаючи комплекс із Гайдарів, ми маємо принаймні вісім наборів із двоштитковими прямокутними накладками.

З огляду на те, що майже усі набори (винятком є гарнітур із Суджанського скарбу), основним декоративним елементом яких є прямокутні двочастинні накладки, містились у комплексах з іншими поясними комплектами, визначити взаємопоєднання цих накладок у гарнітурах з деталями інших типів можна лише з тією чи іншою долею імовірності. Підґрунтям для реконструкції комплектності гарнітурів є поєднання таких ознак як матеріал, техніка виготовлення, розміри, спосіб кріплення поясних деталей, їх зношеність, а також художньо-стилістичні особливості.

До складу усіх гарнітурів із двоштитковими прямокутними накладками, склад яких можна відтворити (це набори з Гапонівського, Трубчевського, Суджанського, Хацьківського скарбів та Гайдарів) (Обломский, Гавритухин 1996; Гавритухин 2001; Скиба 2014), входили Т-подібні бляшки (рис. 3, 7; 4, 8; 5, 10; 6, 21–22). У п'яти випадках двочастинні прямокутні накладки поєднувались із В-подібними пряжками з рухомими шитками (Гайдари, Гапоново, два комплекти з Трубчевська, Хацьки) (рис. 3, 6; 4, 5; 5, 8–9; 6, 8). У цих же п'яти наборах містились 3-подібні бляшки та поясні наконечники з бічними вирізами (рис. 3, 5, 8–10; 4, 7, 9; 5, 11–13; 6, 9–17, 23–24). Особливістю гарнітура з вісьмома накладками домінантного типу, що входив до складу Трубчевського скарбу, є присутність семи однакових 3-подібних бляшок. Торкаючись реконструкції цього поясного набору, можна припустити чергування

на основному ремені прямокутних двоштиткових та 3-подібних накладок (рис. 7, А). Бляшки типу П-2 на поясі могли також чергуватись по кілька штук поспіль. Таке розміщення є можливим для комплекту із трьох накладок з Хацьківського скарбу (рис. 7, Б).

У трьох випадках прямокутні двочастинні накладки поєднувались зі щитоподібними (тип І-1) накладками (Гапонівський, Трубчевський, комплект з п'ятьма двочастинними накладками; Суджанський скарби) (рис. 4, 6; 5, 7). В останньому щитоподібні накладки були представлені комплектом із двох ідентичних виробів. У більшості гарнітурів із накладками зазначеного типу (виняток становить набір з п'ятьма накладками з Трубчевського скарбу та гарнітур Гапонівського скарбу) можуть бути пов'язані комплекти наконечників додаткових ремнів, у чотирьох випадках це були наконечники з бічними вирізами (гарнітури з Хацьківського, Трубчевського скарбів та з Гайдарів) (рис. 3, 8–10; 6, 23–24), у двох — з прямими боками, накладні (Суджанський скарб) та порожнисті (один з гарнітурів з поховання Гайдари). У двох наборах прямокутні двоштиткові накладки поєднувались із псевдопряжками (Хацьки, Гайдари). Одиначними є випадки поєднання з двочастинними накладками зі щитоподібними завершеннями (Гайдари) та поясними наконечниками з прямими боками (Гапоново).

Таким чином, виділяється усталений набір поясних деталей, що поєднувались із накладками типу П-2, складаючи основу гарнітурів цієї групи (табл. 1–2). До нього, крім двоштиткових прямокутних накладок входили В-подібна пряжка з рухомим шитком, Т-подібні бляшки, поясні наконечники «геральдичної» фор-

Таблиця 1. Представленість типів поясних деталей в лісостепових скарбах та похованні Гайдари (цифрами позначено кількість різновидів деталей певного типу)

Типи	Зразки	Гапоново	Труб- чевськ	Гайдари	Хаськи	Марти- нівка	Суджа	Угли	Віль- ховчик	Кури- лівка
I (Пр.)		1	3	2	1	1		1		1
II-2		1	2	3	3	2	1			
I-2 (Нак.)		1	2	1	1	2			1	
I-2		1	3	1	1					
II (Т-под.)		1	1	1						
I		1	2			3	1			
I (Т-под.)		1	2		2		1			
II-1		1				4			1	
II-1 (Нак.)		1	1	2	1	1				
Псевдо- пряжки		1	2	1	1			1		
II-1a		1		1						
I-3					1	1				
II-3			1			1				
III-3						1				
I-1 (Нак.)		1	1		1					1
II-6					1					
I-6								1		
I-3 (Нак.)		1						1		
II-4									1	
III-1									3	
III-10									1	
III-2									1	
II-7a										1
I-10				1		3				1
I-8										1
Під- віски			1			1				1

Таблиця 2. Представленість типів поясних деталей в реконструйованих гарнітурах (художньо-стилістичних блоках деталей), що походять з лісопепових скарбів та поховання Гайдари *

Типи	Зразки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
I (Пр.)		•	•	•	•	•		•					•		•
II-2		•	•	•	•	•	•								
I-2 (Нак.)		•	•	•	•	•								•	
I-2		•	•	•	•	•		•							
II (Т-под.)		•	•	•											
I		•	•				•	•							
I (Т-под.)					•	•	•	•		•					
II-1									•	•				•	
II-1 (Нак.)				•					•	•	•	•			
Псевдо-пряжки				•	•					•	•	•	•		
II-1a				•											
I-3					•										
II-3								•	•						
III-3									•						
I-1 (Нак.)								•		•	•				•
II-6											•				
I-6													•		
I-3 (Нак.)													•		
II-4														•	
III-1														•	
III-10														•	
III-2														•	
II-7a															•
I-10															•
I-8															•
Під-віски															•

* У колонках, відповідно:
 1 – Гапоново 1;
 2 – Трубчевськ 2;
 3 – Гайдари 1;
 4 – Хацьки 1;
 5 – Трубчевськ 1;
 6 – Суджа;
 7 – Трубчевськ 3;
 8 – Мартинівка;
 9 – Гапоново 2;
 10 – Хацьки 2;
 11 – Трубчевськ 4;
 12 – Угли;
 13 – Вільховчик;
 14 – Курилівка

Рис. 6. Поясний гарнітур з прямокутними двочастинними накладками з Хацьківського скарбу (реконструкція комплектності А.В. Скиби)

ми з бічними вирізами та 3-подібні накладки. Він присутній у п'яти наборах (з Гапонівського, Хацьківського, Трубчевського (2 екз.) скарбів та з поховання Гайдари). Така усталеність поєднання поясних деталей засвідчує існування сформованої традиції, пов'язаної з наборами, до складу яких входили двоштиткові прямокутні накладки.

У дніпровських скарбах із гарнітурами, в яких переважали двоштиткові прямокутні накладки, найчастіше поєднувались наборами, основу яких складали комплекти псевдопряжок у 4 із 6 випадків (Гапонівський, Хацьківський і Трубчевський скарби). В усіх цих скарбах кількість поясних комплектів однієї групи дорівнювала кількості наборів іншої. Простежуються своєрідні їх «пари» (у Трубчевському скарбі таких «пар» було дві). Слід зазначити, що випадки поєднання гарнітурів обох груп спостерігаються як на Лівобережжі, так і на правому березі Дніпра. Комплект псевдопряжок із двома комплектами двочастинних прямокутних накладок в інгумаційному похованні в с. Гайдари, що розміщується на сході ареалу пеньківської культури. Два останні комплекти деталей найімовірніше належали до двох різних поясних гарнітурів, про що йшлося вище, відтак, у зазначеному комплексі ми також маємо парне поєднання ремня з псевдопряжками зі ще одним, в оздобленні якого домінували двочастинні прямокутні накладки.

До комплексів із прямокутними двоштитковими накладками в двох випадках входили набори, в яких основним елементом були горизонтально-симетричні накладки із закінченнями у вигляді геральдичного щита (Мартинівський і Гапонівський скарби) (Pekarskaja, Kidd 1994; Гавритухин, Обломский 1996).

Таким чином, можна говорити про побутування двох найпоширеніших пов'язаних груп поясних наборів: із двоштитковими прямокутними накладками та гарнітурів, основним декоративним елементом яких були псевдопряжки. Вони, власне, і слугували своєрідним маркером певної традиції, водночас, територіально об'єднуючи знахідки поясних деталей, представлених у дніпровських скарбах, в єдиний ареал. Слід зауважити, що обидва типи поясних оздоб в ареалі слов'янських пам'яток VI—VII ст. відомі лише на території Середнього Подніпров'я та Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Ані псевдопряжки, ані накладки типу II-2 не відомі на слов'янських пам'ятках західніше окресленого регіону.

Питання хронології та еволюції двоштиткових прямокутних бляшок (тип II-2) знаходиться

лише на стадії розробки. В роботах І.О. Гавритухіна (Гавритухин, Обломский 1996) та В.Б. Ковалевської (Ковалевская 2000) увага приділялась датуванню накладок цього типу. Проте розгляд цього питання та зроблені висновки мають досить загальний характер. І.О. Гавритухіном двоштиткові прямокутні накладки (тип 3 цільних двочастинних накладок, за класифікацією дослідника) включено до переліку *індикаторів синхронізації* дніпровських скарбів I групи зі старожитностями інших регіонів (IS-26). На підставі аналогії з могили 33 Суук-Су, що належить до періоду IIIб функціонування могильника, певного хронологічного орієнтиру побутування накладок типу II-2 він визначив третю чверть VII ст., при цьому припускаючи, що у Подніпров'ї ці предмети з'являються дещо раніше (Гавритухин, Обломский 1996, с. 89—93). На думку В.Б. Ковалевської, датою двоштиткових прямокутних накладок (відділ 37, за В.Б. Ковалевською) є середина або кінець VII ст. (Ковалевська 2000, с. 160).

Для виявлення можливих еволюційних змін накладок типу II-2 морфологія є вкрай малоінформативною. Вони практично не відрізняються за деталями форми, незначними є і відмінності, пов'язані з пропорціями. Винятком стосовно останнього є лише комплект виробів із Гайдарів (Аксёнов 2012). Що ж до декору, то використовувати його для визначення напрямів еволюції накладок цього типу заважають недостатня кількість знахідок, а також локальний характер більшості їх варіантів.

Поки що єдиною хронологічно виразною ознакою, притаманною деяким накладкам типу II-2 (комплект виробів з Хацьківського скарбу) є вставки з орнаментами із зерні. Такий декор властивий поясним гарнітурам із низки багатих кочівницьких комплексів. Найближчі аналогії вставками із зерню, представлені в Хацьківському скарбі, знаходять серед ремінних деталей із поховання 1 у Василівці (Приходнюк 2001, фото 18). Предмети з подібними мотивами декору, виконаного у техніці зерні, відомі серед кочівницьких комплексів із Виноградного (кург. 5), хут. Крупської, Арцибашево, Кунбабоні, Мадари, Макухівка, Малої Перещепини (Монгайт 1951, с. 124—130, рис. 42—45; Tóth, Horváth 1992, Taf. VI, 2; XII, 1—6; Атавін 1996, с. 214, табл. 2; Приходнюк 2001, рис. 22; Рашев 2004, табл. 66, 3; Комар 2006, рис. 19; 2013, с. 69—80, табл. 18—19).

Предмети з орнаментами із зерні О.І. Айбабіним включені до поясів IV типу, які набувають поширення у кочовиків з другої половини

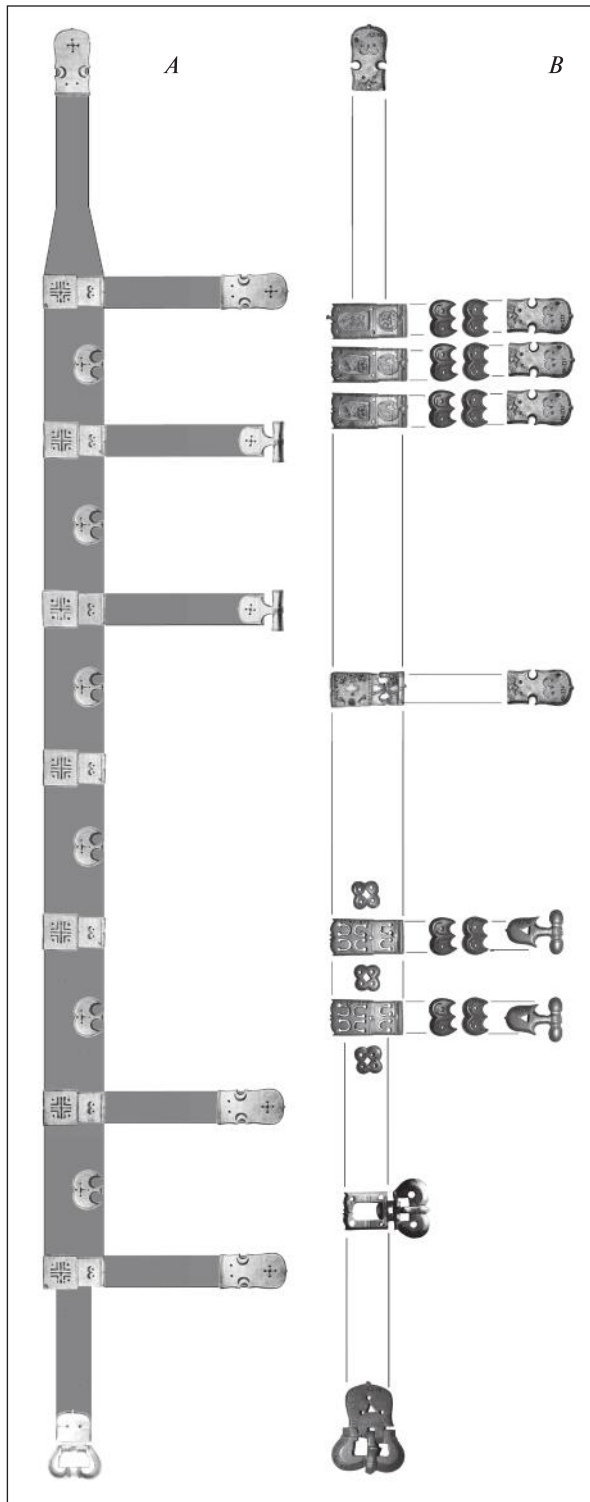

Рис. 7. Варіанти реконструкції поясних гарнітурів з прямокутними двоштитковими накладками з Трубчевського (А) та Хацьківського скарбів (В)

VII ст. (Айбабин 1990, с. 57). Двоштиткові прямокутні накладки, оздоблені вставками із зерні, були використані О.В. Комаром при синхронізації Хацьківського скарбу з похованнями номадів горизонту Уч-Тепе-Келегеї, що датує-

ться дослідником у межах 669—698 рр. (Комар 2006, с. 127).

Таким чином, до найпізніших варіантів накладок цього типу слід зарахувати вироби з Хацьківського скарбу із вставками з зерню (варіант 10) та накладки ще двох варіантів, які поєднувались з ними та мали спільні мотиви в оздобленні. Це бляшка з простою хрестоподібною та підтрикутними прорізами — варіант 2 (рис. 1, 7) та дві накладки, декоровані підковоподібними прорізами на обох щитках — варіант 6 (рис. 1, 9). Тож, враховуючи наведені аналогії, ці речі мають бути датовані часом не раніше третьої чверті VII ст.

Одним із важливих аспектів у вивченні хронології тих чи інших типів (варіантів) речей є їх поширеність. Адже розповсюдження предметів, незалежно від того, що за цим стоїть, завжди потребує певного часу, а відтак, може використовуватись для визначення хронологічного співвідношення в межах речової групи. Враховуючи це, до кола речей з достатньо тривалим періодом побутування зі значною долею імовірності будуть належати найпоширеніші з них. Отже, і час появи таких предметів, за умови достатньо короткого періоду існування тієї чи іншої речової групи загалом, найімовірніше не буде відносно пізнім. При цьому, слід зауважити, що мова йде про появу типу або варіанту як такого, а не конкретних виробів, дати яких, безперечно, можуть розходитись. Утім, не можна виключати й тривалого періоду побутування мало поширених різновидів.

За ступенем розповсюдження, як уже зазначалось, виділяються накладки варіанта 1, оздоблені складним прорізним хрестом (рис. 1, 1—4). Вони входили до складу Гапонівського, Трубчевського (два комплекти) та Колосковського скарбів. Усі ці комплекси походять із північного-сходу Дніпровського Лівобережжя. Впадає в око усталеність цього варіанту накладок, що виявляється як в ідентичності елементів декору, так і пропорцій предметів. Це свідчить про виготовлення цих предмети за конкретними зразками. Власне, останні, з якими був пов'язаний початок поширення варіанта 1, найімовірніше, належать до кола відносно ранніх варіантів прямокутних двоштиткових накладок (рис. 8).

Поясні гарнітури «геральдичного» стилю є одним із компонентів ранньосередньовічної воїнської культури, що набув поширення вздовж степового поясу Євразії. Крім естетичної функції вони, вочевидь, також виступали

Рис. 8. Хронологічна шкала деяких різновидів поясних деталей, представлених у дніпровських скарбах

як атрибут певного соціального статусу та вказували на місце у військовій ієрархії їх власників. На жаль, у писемних джерелах ми не маємо повідомлень про відповідність тих чи інших різновидів поясних наборів тим чи іншим рангам. Проте, можна виділити універсальні статусні ознаки металевих деталей поясів. До них належать матеріал, техніка виготовлення та розміри деталей. Ще одним значущим, хоч і не безумовним показником, очевидно, була їх кількість.

У поховальних комплексах номадів Північного Причорномор'я та Приазов'я срібні, виконані у техніці лиття, поясні набори, зазвичай, супроводжувались скелетами коней або кістками черепа та ніг (якщо клалося опудало коня) та мечами (Атавін 1996; Айбабин 1999; Рашев 2004). Це засвідчує досить високий військовий та соціальний ранг їх власників.

Поховання зі срібними поясами з однією чи чотирма щитоподібними бляшками чи псевдопряжками (пох. 12, кург. 8 Богачівки, пох. 2, кург. 3 Сивашівки, пох. 11, кург. 1 Чорноморського, пох. 2, кург. 29 хут. Чапаївського), відповідно до титулів I Тюркського каганату, що згадуються в Бугутському написі (кінець VI ст.), ототожнюються з «куркапинами» («держателі пояса») — очільниками підрозділів із 10 та 40 воїнів (Комар 2013, с. 715—716).

Зважаючи на наведені паралелі, ми можемо зробити висновок, що срібні литі гарнітури, що переважали у дніпровських скарбах, зокрема й із комплектами накладок типу П-2, належали представникам слов'янської воїнської еліти, які, ймовірно, стояли на чолі дружинницьких загонів.

Побутування протягом другої—третьої чвертей VII ст. двох пов'язаних груп поясних гарнітурів (із комплектами двоштиткових прямокутних накладок та з комплектами псевдопряжок), що кількісно виразно домінують, є свідченням досить розвиненої та усталеної у слов'ян лісостепового Подніпров'я традиції, пов'язаної з цією складовою воїнської культури. Формування такої традиції потребувало існування певного соціально-політичного організму, в межах якого існувала воєнна організація. Відтак, пояси з комплектами двоштиткових прямокутних накладок, ймовірно, слугували ознакою, що вказувала на приналежність їх власників до військово-політичного утворення, що у другій—третьій чвертях VII ст. існувало на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. Набори із псевдопряжками відображали його тісні контакти з кочівницькими об'єднаннями. На нашу думку, таке об'єднання постало на основі антського союзу VI — початку VII ст., знаменуючи собою наступний етап його розвитку.

- Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 4—86.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
- Аксёнов В.С.* Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К.; Полтава, 2012. — С. 32—50.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996. — С. 208—264.
- Бобринский А.* Курганы и случайные археологические находки близ м. Смѣлы. — СПб, 1901. — Т. 3.
- Гавритухин И.О.* Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 2001. — С. 31—86.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.
- Кашкин А.В., Родинова В.Е.* Памятники Суджанского региона эпохи великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 80—92.
- Ковалевская В.Б.* Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000.
- Комар А.В.* Перешепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244, 413—432.
- Комар А.* Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI — первой половины VIII в. // Западный Тюркский каганат. Атлас. — Астана, 2013. — С. 673—682.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Рашиев Р.* Прабългарите през V—VII век. — София, 2004.
- Скиба А.В.* Поясні набори «геральдичного» стилю в дніпровських скарбах VII ст. // Від венеців до Русі. Зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака. — К., 2014. — С. 267—312.
- Щеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—205.
- Pekarskaja L. V., Kidd D.* Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruck, 1994.
- Tóth E. H., Horváth A.* Kunbáony. Das grab eines awarenkhgans. — Kecskemét, 1992.

Надійшла 14.10.2016

А.В. Скиба

ДВУЩИТКОВЫЕ ПРЯМОУГОЛЬНЫЕ НАКЛАДКИ В ДНЕПРОВСКИХ КЛАДАХ VII в.

Двущитковые прямоугольные накладки (тип II-2) в подавляющем большинстве представлены серебряными литыми изделиями. Абсолютное их большинство связано с днепровскими кладами VII в. Основным ареалом их распространения является Среднее Приднепровье и Днепровское Левобережье. За пределами этого региона они представлены единичными находками в Поочье (Елизавет-Михайловка) и в Крыму (Суук-Су).

Между собой накладки этого типа отличаются, главным образом, декором, особенности которого послужили для выделения вариантов. На сегодня их насчитывается не менее десяти. По количеству находок и широте распространения существенно выделяется вариант 1, для которого характерны прорезы в виде сложного креста.

В комплексах они, как правило, представлены комплектами, насчитывающимися от двух до восьми идентичных изделий (возможны незначительные отличия, связанные с процессом изготовления). В случаях, когда возможна реконструкция комплектности поясных гарнитуров, прослеживается сочетание двущитковых прямоугольных накладок с достаточно устойчивым типологическим блоком деталей поясов. Среди них В-образные пряжки с подвижным щитком, щитообразные накладки, 3-образные накладки, Т-образные бляшки, а также поясные наконечники с боковыми вырезами.

Вопрос хронологии двущитковых прямоугольных накладок требует дальнейшей разработки. К наиболее поздним образцам следует отнести накладки со вставками с орнаментами из зерни, а также накладки этого же типа ещё двух вариантов.

Распространение поясных наборов с комплектами накладок типа II-2, по нашему мнению, маркирует военнополитическое объединение славян, существовавшее во второй—третьей четвертях VII в. на территории Среднего Приднепровья и Днепровского Левобережья.

TWO-PANELED PLATES IN 7TH CENTURY HOARDS FROM DNIPRO RIVER REGION

Two-paneled rectangular plates (type II-2) are represented mostly by silver casted items. Their absolute majority are related with the 7th century hoards found in the Dnipro River region. They are predominantly spread in the middle flow of the Dnipro River and on its left bank. Outside its region they are represented by single findings in the Oka River region (Yelizavet-Mikhailovka) and in the Crimea (Suuk-Su).

This type plates differ from each other mainly by decoration which peculiarities served for distinction of the variants. Today, not less than ten variants can be named. Variant 1 significantly differs from others by number of findings and the area of the spread. It is peculiar with the apertures in shape of a compound cross.

They are usually represented in assemblages by the sets of identic items consisting from two to eight (insignificant differences related to the production process are possible). In cases, when reconstruction of belt sets' completeness is possible, the combination of two-paneled triangular plates with quite settled typological block of belt details can be traced. There are B-shaped buckles with movable panel, shield-shaped and 3-shaped panels, T-shaped plates, as well as belt tips with side openings among them.

The issue of chronology of two-paneled rectangular moldings needs the further development. Plates with insets ornamented with granulation, as well as this type plates of two more variants should be referred to the latest examples.

Spread of belt sets with the collections of plates of II-2 type, to the author's opinion, marks the military and political union of the Slavs which existed in the second and third quarters of the 7th century on the territory of the middle flow of the Dnipro River and on its left bank.

Г.А. Козубовський

ДО ХРОНОЛОГІЇ КАРБУВАННЯ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА (1362—1394)

На основі датування скарбів, метрологічного та стилістичного аналізу запропоновано відносну хронологію київських монет XIV ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Київське князівство, XIV ст., монети.

Минуло майже півтора століття з того часу як у науці стало відомо про монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Гуттен-Чапский 1875, с. 4; Антонович 1878). Відтоді київські монети вивчалися багатьма дослідниками.

Але й на теперішньому етапі вивчення цих пам'яток, не зважаючи на значну джерельну базу, залишається велика кількість нез'ясованих та дискусійних проблем.

Не вважається остаточно з'ясованою і дата початку карбування монет у Києві в XIV ст. В історіографії висувалися різні версії про можливі дати, як і про час початку самого князювання Володимира Ольгердовича: 1363 р.

(Котляр 1970, с. 88—89, 92), 1364 р. (Антонович 1878), 1367 р. (Karys 1959, s. 178), 1374 р. (Болсуновский 1909, с. 14—15; Gumowski 1920, s. 70), 1377 р. (Wittig 1888, s. 120; Петров 1908, с. 6, 8), 1387 р. (Ivanauskas, Valčius 1994, 35—38, 94).

Значне розходження поглядів на хронологію, обставини та статус київського князя обумовлено суттєвою обмеженістю писемних і нумізматичних джерел. Хоча в науковій літературі зафіксовано близько 1200 монет Київського князівства XIV ст., які походять із понад двох десятків пунктів знахідок.

Абсолютна більшість знахідок сконцентрована в Середній Наддніпрянщині, і так чи інакше тяжіє до Києва: від Сосниці на півночі, Путивля на сході та Канівщини на півдні.